

פרידה מן ההורים

נעמה שפי

כבורה הכהן, ילדי הזמן: עליית הנוער 1933-1948, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, יד ושם ויד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2011, 476 עמודים.

350,000 נערות ונערים נקלטו ביישוב ובמדינת ישראל בשנות פעילותה של 'עליית הנוער', 1933-1996. כ-20,000 מהם נקלטו בתריסר שנותיו הראשונות של הארגון וכ-10,000 נוספים ב-15 החודשים הראשונים שלאחר מלחמת העולם השנייה. אחרוני הנקלטים-לא-נקלטים היו בני נוער מאתיופיה. בימיה הראשונים הקימה עליית הנוער מחנות הכשרה, אימנה מדריכים נאמנים, השיגה אשרות מיוחדות ושקדה על תהליכי קליטתם של אירופים צעירים, שלעתים חוו דיסוננס בין ביתם הציוני-מסורתי לבין החברה הקיבוצית הסוציאליסטית-האנטי-דתית. המאמץ הכביר שהושקע בקליטת עלייה זו מאיר את יתרונם הכפול של בני הנוער: צעירים שהסתגלותם גמישה עדיין, ובעצם בואם עשויים למשוך אחריהם משפחה שלמה.

עליית הנוער נוסדה על סף עלייתם של הנאצים לשלטון. את הרעיון הגתה רחה פריאור במטרה להקל על סבלם של בני נוער גרמנים שנתקלו באנטישמיות מחריפה. חיים וייצמן וארתור רופין, הנפשות הפועלות מאחורי המחלקה ליישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל, אימצו את הרעיון ופנו להנרייטה סאלד, נשיאת ההסתדרות הציונית הדסה, בבקשה שתעמוד בראש עליית הנוער. כאשר ארגון בעלת קשרים חובקי עולם, כאמריקנית שגדלה בבית דובר גרמנית וכאישה הבוגרת הראשונה של בית המדרש לרבנים קונסרוטיביים (ללא ההסמכה), הייתה סאלד בחירה מושלמת. דרכה ואישיותה, סיפורם של בני הנוער מגרמניה ולאחר מכן של יוצאי ארצות מזרח היבשת ובני ארצות מוסלמיות, והקשיים והמאבקים סביב קליטתם בארץ הם הצירים המרכזיים בספרה המעניין, העשיר והנוגע ללב של הכהן. ארבעה מחמשת שעריה של הספר נתחמו באופן כרונולוגי: שנות העיצוב (1933-1938), בין המצרים (1939-1941), בצל גרדומים (1942-1945), וילדים ניצולים (1946-1948).

שער חמישי, שהוא השני בספר, מוקדש ל'כאב המולדות', לעקירה מן השורש של נערים צעירים מבתיהם, מלשונם ומתרבותם; שער זה הוא בעיני מלאכת אמן של תיאור חברתי טרגי ומסעיר. את הספר חותמים שורה של כלי עזר לחוקרים: נתונים סטטיסטיים על עליית הנוער, הערות מאירות עיניים, רשימה ביבליוגרפית ומפתחות. בראשית 'כאב המולדות' הביאה הכהן שתי נקודות מבט מכמירות לב, במילים ובתצלום. כך סיפר הנס קורנבליט (קורן) ב-2007:

בימי ההמתנה לקבלת האישור לעלייה, החלה אמא מכינה את המזוודה שלי, הבגדים והחפצים לפי הרשימה שנתנו בעליית הנוער למועמדים לעלייה. אמי קנתה גם חוטי צמר כדי לסרוג לי אפודה. היא סרגה מדי ערב עד מאוחר בלילה. לעתים הבחנתי בדמעתה הנושרת על הסריגה. כשסיימה את סריגת האפודה הצמידה לה תווית שעליה רקמה את שמי באותיות בולטות, כדי שבפנימייה לא יחליפו אותה. מיד עם בואנו לקיבוץ אמרו לנו: 'איך בגדים פרטיים בקיבוץ'. נדרשנו למסור את כל הבגדים שהבאנו למחסן. בלילה על מיטתי חשבתי על האפודה והדמעות של אמא שנספגו בה. כשגזרו ממנה את התווית עם שמי, הרגשתי כאילו חתכו חוט סמוי שחיבר אותי עם אמי (עמ' 120-121).

סריגת האפודה, ניכוסה לקולקטיב והזיכרון הצרוב בתודעתו של הנער שהיה לישיש שבעים שנה ויותר לאחר שעלה לארץ, מגלמים את כל מה שהייתה עליית הנוער בראשיתה: מפעל רב חשיבות להצלת בני נוער אירופיים, שבבואם לארץ ישראל נתקלו בחומות של אטימות, נכתשו בגלגלי אידאולוגיה סוציאליסטית ולאומיות עברית גאה, ובסופו של דבר נקלטו והיו ליסודות איתנים בבנייה של מדינת ישראל.

כאב הפרידה מחפץ שסימל את הבית היה חריף במיוחד בקרב נערי עליית הנוער בשנות השלושים. הם עזבו בתים, רבים מהם בורגניים, בשעה שבחוץ סערה רוח אנטישמית אימתנית. אבל החרדות הרחיקו לכל היותר לשנאת ישראל המוכרת של גירוש ספרד. איש לא יכול היה לחזות את העתיד לבוא. הם נפרדו מהורים ויצאו לחיים עצמאיים שנים מעטות לפני שהיו עושים זאת ממילא, כבוגרים. כולם היו בני 15-17, בהתאם למגבלה שהציבו הבריטים. תיאה בסטר, לימים חברת קיבוץ גבעת ברנר תמר דורמן, סיפרה במבוא לחליפת המכתבים בינה לבין אמה כי גדלה בבית ציוני של יהודים מן המזרח ש'התגרמנו' והעתירו על בנותיהם תרבות גרמנית. ב-1938, כשכוונותיהם ההרסניות של הנאצים ביחס ליהודים היו בהירות דיין, הבינה תיאה-תמר כי:

האפשרות לעלייה מהירה בשבילי הייתה דרך עליית הנוער. במסגרת זו קלטו נערים ונערות עד גיל שבע עשרה. הייתי בת שש עשרה וחצי וחששתי שאפסיד את האפשרות הזאת לעלייה. החלטתי שאין ברירה. עליי לעלות ארצה ולתפל משם בעלייתה של אמא בעזרתו של בן דודתי, אכיס, שחי

בתל-אביב. חששתי מאוד מתגובתה של אמא כשנאלצתי לבקש ממנה רשות לכיצוע החלטה זאת, אך גם אמא הבינה שאין ברירה אחרת. היא נתנה את הסכמתה למרות קשיי הפרידה ממני וחוסר הידיעה לגבי אורך התקופה של פרידתנו. להורים רבים לא עמד הכוח לקבל החלטה אמיצה זו וילדיהם שילמו על כך בחייהם. כשנולדו ילדיי חשבתי על אמא, מה עבר עליה ואיך אני הייתי נוהגת במצב זה.¹

אומץ צריך היה להיות גם לבני הנוער עצמם. בארץ קיבלו את פניהם עובדי אדמה, רובם יוצאי מזרח אירופה, אנשים שאנטישמיות בוטה הייתה להם חוקם בארצות מוצאם, או כמו שתיאר זאת בישירות חיים וייצמן: 'הם, היהודים הגרמנים, אלה שרגילים היו בחיים מסודרים וספונים, לרובם עסקים או משלחי-יד בטוחים, כולם חסרי-נסיון ברעידות-אדמה ממין זה, שהיו דברים שכיחים פחות או יותר אצל יהדות אירופה המזרחית'.²

המזרח אירופים וילידי הארץ היו אידאליסטים שהאמינו בחוסן גופני ובעבריות שורשית. נערים כמו זה שאת תצלומו הנהדר הביאה הכהן (מן הארכיון הציוני המרכזי, עמ' 120) בצמוד לדבריו של קורנבליט (קורן), היו זרים להם: חניך עליית הנוער, לבוש מכנסיים וחולצה שנתפרו לאו דווקא לצורכי עבודה חקלאית, חבוש בכובע קסקט וחמוש במשקפיים עגולים. חיתוך התמונה – ישבנו של הסוס הרתום למחרשה והנער צועד, מנחה בעקבותיו – אינו מעיד על דבר ארצישראלי. הנער הזה הוא הגלותיות בהתגלמותה. הוא ושכמותו נתבעו לא רק לחלוק את בגדיהם אלא גם לחדול משריקת מוסיקה קלאסית ולהמירה בשירי ארץ ישראל, ולהימנע משימוש בשפה הגרמנית – בלא כל התחשבות בחוויות שביקשו לחלוק עם הוריהם במכתבים. הכהן מדגישה את הקושי הכפול: קריעה מן הבית ותרבותו והשתלבות בהוויית יום-יום שונה באורח קיצוני.

הפרטים הללו היו אולי היחידים שאליהם לא ירדה ראש עליית הנוער, הנרייטה סאלד. סאלד נכנסה לתפקידה בהיותה בת 73, על סף קבלת החלטה לפרוש מן החיים הציבוריים ולהזדקן בנחת במחיצת קרובי משפחה. תחילה התלבטה אם ליטול על עצמה משימה הכרוכה בקושי נכבד לגייס כספים. גם המהמורות הצפויות בהשמת הילדים העולים גרמו לה להתלבטות. אך גודל המשימה שכנע אותה ליטול על עצמה לפעול למען 'אלפי נערים ונערות מארצות הגולה בהן נרדפים בני-ישראל ונשמדים', כפי שהסבירה ברכה חבס את המלאכה.³ בהיותה אשת ארגון מן המעלה הראשונה וגם אדם ריכוזי שבקיא בפרטים ואינו חושש מעימות חזיתי בשאלת חינוכם של בני הנוער, יצקה סאלד את מאפייניו של מפעל עליית הנוער לדורות. הכהן מיטיבה לתאר זאת: התכתבויות עם הבריטים, לחץ על השגת

1 תמר דורמן, זכרונות ומכתבים מאמא, גבעת ברנר 2005, עמ' 10.

2 חיים וייצמן, מסה ומעש: זכרונותיו של נשיא ישראל, ירושלים תש"ט, עמ' 350.

3 ברכה חבס, הנרייטה סאלד: ביום הולדתה השמונים, ירושלים תש"א.

מרב הסרטיפיקטים הדרושים, מאמצים כבירים למציאת מימון לעלייה שאם לא תתחולל עתה, אולי לא תתחולל בכלל (עמ' 63-73).

לפני סאלד עמדו כמה מכשלות מהותיות. בראש ובראשונה, המדיניות הקשוחה של הבריטים שהגבילו את גיל העולים (15-17) ואת ארץ מוצאם (גרמניה). הדיקטטורה הנאציונל-סוציאליסטית והחקיקה האנטישמית הקיצונית שיזמה, נענתה בשימת לב מיוחדת שהוענקה לעלייה מגרמניה בכללה. ב-1934, למשל, חולקו 500 רישיונות עלייה ל'בעלי מלאכה מיומנים שיש ברשותם 250 לארץ ישראל לפחות' כך: מאתיים ליהודי פולין, מאתיים ליהודי גרמניה, מאה לפליטים יהודים מגרמניה ששהו ברחבי אירופה. אלא שבפולין חיו קרוב לשלושה מיליון יהודים, ובגרמניה – כחמישית המספר הזה.⁴ העיוות המספרי קיצוני עוד יותר בהתחשב בכך שקהילות יהודיות במזרח אירופה היו נוחות להיפגע כבר עשרות שנים, ובניהן היו הגרעין הקשה של העולים לארץ ישראל. עד קיץ 1938 הביאו המאמצים להצלת בני הנוער היהודים הגרמנים רק 1,600 בני נוער ממרכז אירופה. עד אוקטובר 1939, כשנה לאחר ליל הבדולח, נסק מספרם ל-5,175.

ניסיונותיהם של מנהיגי הציונות, ובראשם וייצמן, לשכנע את הבריטים להגמיש את הכללים נענו באורח קבע בגרירת רגליים ובמשיכת כתפיים, הכול תחת אצטלה של שמירה על איזון בסכסוך היהודי-ערבי המתעצם ותוך התעלמות מחשרת העבים המקדירה את שמי אירופה. המגבלה האזורית שהטילו הבריטים נשחקה פה ושם לפני מלחמת העולם השנייה. 'דברי וייצמן, שמניעת עלייתם של הילדים היא בבחינת גזר דין מוות עבורם, לא נעמו לבריטים', מבארת הכהן (עמ' 247), ולכן הסכימו למשל לקלוט 139 בני נוער עולים מפולין במחצית השנייה של 1939. הם היו, כמוכן, טיפה בים הילדים היהודים הפולנים. תביעתו של וייצמן לממש את ההבטחה שניתנה בספר הלבן לעליית 25,000 בני נוער הושבה ריקם. רק במהלך המלחמה עצמה, כשבריטניה וגרמניה ניצבו זו מול זו בשדות הקטל, הותרו פה ושם עליות חירום של ילדים, למשל של ילדי טהראן שהגיעו לארץ ישראל לאחר טלטלה ברכבות בקר ממזרח אירופה לפרס, אל מחנות שכולם דלות, זוהמה ורשעות.

סוגיה אחרת שרכצה לפתחה של סאלד כל שנות עבודתה בעליית הנוער, הייתה שאלת חינוכם של בני הנוער העולים. כבת למשפחה אורתודוקסית הייתה סאלד ערה לכך שבצד עולים ציונים הגיעו בני נוער ממשפחות ליברליות שחוו הווי יהודי. היא עמדה על כך שצביון זה יישמר גם במוסדותיהם, דרישה שקיבוצים סוציאליסטיים התקשו להסכיין אתה. ככל שנקפו השנים, בוודאי לאחר שאירופה נסחפה בלהט המלחמה, קלטה עליית הנוער יותר ויותר צעירים שהגיעו ממשפחות אורתודוקסיות, לעתים אחרי שנים של נדודים ללא הוריהם. כעת נדרשה סאלד לתת מענה לתביעותיהם של רבנים להעביר את בני הנוער למוסדותיהם, גם אם הילדים עצמם התרחקו כבר מן הדת. סאלד טענה כי אוכל כשר אינו

4 אביבה חלמיש, במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה בשנות השלושים, ירושלים 2006, עמ' 232-230.

חזות הכול והקפידה לאזן בין קליטה רגשית, חינוך והווי יהודי. החוגים החרדיים זעמו, מספרת הכהן, על האמירה שיוחסה לסאלד, לפיה 'גם ביגור אפשר לאכול אוכל כשר – יחד עם ההורים [של החברים ששמרו על כשרות], ולהתפלל עמם' (עמ' 291). קשה לדמיין היום, כשמונים שנה אחרי אותם ויכוחים, כי הממסד האורתודוקסי יטרח להתעמת עם אישה, רווקה ובוגרת מוסד להכשרת רבנים. הפוליטיזציה שסאלד התנגדה לה בכל מאודה החריפה בשנות העלייה הגדולה, שאותן חקרה הכהן בעבר,⁵ והולידה את חוק החינוך (1953) שקיבע את הפלגנות לדורות.

המאבק על צביון החיים ביישובים הקולטים הצריך שימוש בפנימיות עירוניות דתיות, שתנאי החיים בהן היו ירודים. קבוצה דתית ראשונה נקלטה בקבוצת רודגס (לימים קבוצת יבנה) הדלה ב־1934. הנערים הופתעו מן התנאים, כפי שסיפרה שולמית נחליאל: 'הבטנו סביב, ראינו חול וחול, ורק חול, ואנחנו באנו מערים גדולות בגרמניה [...] הכינו לנו קקאו, אבל עד שהגענו כבר התאבדו בו כמה זכוכים [...] החברה לאה הראתה לנו את החדרים. בחדר לא היינו לבד, היו לנו דיירי משנה – "פשפשים". זמן קצר לאחר שהגענו לשם פרצה מחלת טיפוס, הרבה חברים חלו, שלושה מהם נפטרו' (עמ' 152–153). מקצת בני הנוער נדרשו על ידי הוריהם לעזוב את המקום בשל תנאי התברואה הלקויים. הנחמה היחידה שמצאו הייתה המדריך האהוב לוחץ פיילכנפלד, שלדברי הכהן נתקל בכתף קרה מצד המתישבים הבוגרים.

עליית הנוער נדרשה להתמודד גם עם העיוורון המסוים של מקצת יהודי גרמניה. ביוני 1933 עוד טעו לחשוב שניים מן המנהיגים הבולטים של ציוני גרמניה, קורט בלומנפלד ורוברט וולטש, כי הנאציזם אינו אלא צל חולף. בתזכיר ששיגררו ללשכתו של היטלר הציעו כי היהודים יחיו בגרמניה הנאצית תחת אוטונומיה. קריאה שגויה זו, טוען גיא מירון, אפיינה דווקא את הציונים ולא זרמים אחרים ביהדות גרמניה.⁶ הצעתם של וולטש ובלומנפלד סתרה את אורח החיים המקובל בקרב יהדות גרמניה. הכהן מסבירה כי ב־1932 היו בגרמניה 148 בתי ספר יהודיים ורק ברבע מהם למדו מאה תלמידים ויותר; הרוב המכריע של הילדים היהודיים למדו בבתי ספר כלליים, עדות לשגשוגם של תהליכי טמיעה. כעבור חמש שנים, ב־1937, חויבו ילדים יהודים ללמוד בבתי ספר יהודיים בערים בלבד. ייתכן שזו אחת הסיבות שדרבנו את הגידול המרשים בעליית הנוער היהודי מגרמניה החל משנה זו ועד לפרוץ מלחמת העולם השנייה.

1938 הייתה נקודת מפנה. בגרמניה השתולל הפוגרום המאורגן מלמעלה שכונה 'ליל הברדלח', ובארץ ישראל פורסם דו"ח וודהד שהתנער מן המחויבות הבריטית להקמת בית לאומי ליהודים. מצוקתם של היהודים החריפה: אלה מקיאים אותם ואלה מסרבים לבלוע. תחושת הבהילות שפשתה ביישוב בעקבות ליל הברדלח עוררה בסאלד חששות

5 דבורה הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל, 1948–1953, ירושלים 1994.

6 גיא מירון, 'ציונות ולאומיות יהודית בגרמניה: על הדרך המיוחדת בין מזרח למערב', בתוך: אלון גל (עורך), הציונות לאזוריה, ירושלים תש"ע, כרך א, עמ' 331.

מפני קשיים בקליטת העלייה שלא עברה הכשרה מוקדמת. אנשי עליית הנוער הופתעו מהסכמת הנאצים לשחרר את בני הנוער ששהו בהכשרה במחנה בצ'כוסלובקיה הנכבשת. ממדי האנטישמיות בפולין וברומניה שבה עלתה לשלטון ממשלה אנטישמית כבר ב-1935 (ונפלה מיד), מנוסתם של יהודי גרמניה לרחבי אירופה, בהלתן של קהילות קטנות בצפון היבשת ובארצות הגובלות בגרמניה ממערב – כל אלה חייבו עבודה מאומצת ומהירה. ההצלחה הייתה מוגבלת. אפילו את ילדי ה'קינדרטרנספורט' ואת ילדי טהראן קשה היה להביא לארץ ישראל. מקרב 150,000 מגורשי טרנסניסטריה שרדו רק שליש ובכללם כ-5,000 ילדים. היתר עלייה ניתן רק לכאלפיים שעלו בכמה שבבים בדרך לא דרך. היו גם מי שקיפחו את חייהם בדליקה שפרצה בעקבות התקפה על אחת הספינות. הטרגדיה האיומה מקבלת תחת קולמוסה של הכהן טיפול כפול: בצד הדקדוק בפרטי כל אירוע היא מצליחה להעביר תחושות של תזזית ואוזלת יד, ולחץ לחלץ את הפליטים.

בשל המלחמה התרחב גם טווח הגילאים של הילדים שהגיעו באמצעות עליית הנוער. רבים מהם היו יתומים או שלא ידעו מה עלה בגורל הוריהם. לא אחת שימשו להם המדריכים תחליף משפחה של ממש. בני נוער שברחו מברית המועצות ללא הוריהם שימשו משענת לאחיהם הצעירים. סאלד ביקשה להימנע מהפרדתם ולאפשר להם להצטרף לאותן נקודות יישוב. הבחירה במקום היישוב עוררה מחדש את סוגיית הדת, והפעם ניסחו הרבנים את דבריהם בכירור: אין לאפשר לבני 14 לקבל החלטות על עתידם. הפער המובנה בעליית הנוער צף למעלה: הילדים ובני הנוער הפכו באחת למבוגרים. הציפיות מהם שנראו מופרכות ב-1933 התעצמו והפכו לאפשרויות בכורה הנסיכות עשור מאוחר יותר. כאלפיים מהעולים בעליית הנוער מימשו את יכולתם ללחום נגד הנאצים והצטרפו לכלל 26,000 הלוחמים הארצישראלים בשירות הצבא הבריטי. סאלד ביקשה לצנן את ההתלהבות מן הגיוס, שאת נסיבותיו הבינה: 'ברבים מהמקרים היו החניכים נצר יחיד למשפחה גדולה שהוכחדה, והיא סברה שיש לשמור על חייהם מפני סיכונים' (עמ' 322).

בשנות מלחמת העולם השנייה, שבהן הקושי להעלות בני נוער היה גדול שבעתיים, קלטה עליית הנוער גם ילדים עזובים מארץ ישראל. השמת ילדים שגורלם המר אתם נותרה אחד המאפיינים הבולטים של המחלקה גם בשנים הבאות. בזמן המלחמה הוסבה תשומת הלב למתרחש בארצות המוסלמיות. הפרעות ביהודי עיראק ביוני 1941 עוררו את דוד בן-גוריון לבקש מחברי הנהלת הסוכנות את הצלתם המיידית, שכן 'אם לא נחסל את גלות עיראק בדרך ציונית – יש סכנה שהיא תחוסל בדרך ההיטלראית' (עמ' 313). בן-גוריון, שהואשם לא אחת בנקיטת עמדה אליטיסטית ביחס לעולים שלא עמדו בדרישות המנטליות והגופניות המחמירות של היישוב, מוצג בידי הכהן כמי שהיה ערני למצוקותיהם של יהודים באשר הם. הכהן מאירה גם את הקושי לקלוט את אותה עלייה הן בשל חוסר ההיכרות של המדריכים עם לשונותיהם של העולים מן הארצות המוסלמיות (ערבית, תורכית, פרסית), הן בשל ההון התרבותי השונה שהביאו אתם. היא אף מדגישה את האילוף של רבים מבני הנוער העולים מארצות אלה לוותר על לימודים למען סיוע בפרנסת המשפחה. דגש זה

מוזר בעיני, בהתחשב בכך שזה היה מצבם גם של עולים צעירים מאירופה למן כינונו של הרייך השלישי.

הנרייטה סאלד הלכה לעולמה בפברואר 1945. מפעלה האריך ימים כחמישים שנה אחריה. היא הפכה לסמל בחברה הישראלית. אישיותה נבחרה כדמות מופת במערכת החינוך הישראלית פעמיים. לראשונה ב-1955, במלאת עשור למותה, ובשנית ב-1960, במלאת מאה שנה להולדתה. בשנות השבעים נבחרה דמותה לעטר את שטר חמש ל"י על רקע בית החולים הרסה הר הצופים שבו הוציאה את ימיה האחרונים. ראש העיר הראשון של תל אביב כינה אותה 'אם הכבוד' של ישראל.⁷ לסאלד לא היו ילדים משל עצמה, אבל מאות האלפים שבאו במסגרת החושבת והמתחשבת שכראה בצלמה ובדמותה הם גם ילדיה. דמותה המיוחדת של סאלד מרחפת מעל המחקר כולו, בצד דמותו הצנועה והיעילה של הנס בייט שעלה מגרמניה ב-1935, גויס לעבודה על ידי סאלד, היה יד ימינה ומחליפה בפועל לאחר מותה, עד שנהרג בעת מתקפה על שיירה לירושלים בדצמבר 1947, בן 46 בלבד. הכהן מביאה אוסף מרשים של עדויות וראיונות, ובכללן תיעוד מצמרר של ילדה מילדי טהראן:

היינו שתי אחיות ושני אחים. אחותי מתה משחפת בעבודה ובקור החזק. ביום מותה של האחות, כאשר אחרתי לעבודתי בבית החולים שאל המנהל לסיבת האיחור, אמרתי לו 'אחותי מתה'. ההסבר הזה לא הרשים אותו הוא שלח אותי למאסר. לאחר שחרורי נודע לי כי אחי הומת בירייה, ולא נשאר לי עתה אלא אח אחד בארץ ישראל (עמ' 268-269).

הכהן מתעדת את מאבקם הקשוח של וייצמן ובן-גוריון, את מסעותיהם המצמררים של אליהו דובקין ושל רופין. היא מונה את הקהילות היהודיות, גדולות קטנות, שילדיהן יכולים היו להינצל. הנתונים היבשים והסיפורים המרגשים שימשו את הכהן לטוות מחקר רחב יריעה, מוקפד וביקורתי, בלי לוותר על נקודת מבט אמפטיית וחומלת על מושאי עבודתה.

7 חוזר מנכ"ל 28.2.1955, 55/23, הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה, אוניברסיטת תל אביב, מיכל 9.18 תיק 1/122; חוזר מנכ"ל 13.1.1961, כא, 6, שם, מיכל 9.18, תיק 2.207/5.

